

- 171. Parteitag...zu Magdeburg.-B., 1910.-S.237.
- 172. См. Wolgenath H. Op. cit., S.199.
- 173. K.Liebkecht. Gesammelte Reden und Schriften,Bd.IV.-S.47-60.
- 174. Ibid.-S.475; Karl Liebkecht. Eine Biographie in Dokumenten. S.198-199.
- 175. DZA Merseburg. Min. des Innern,OB,Rep.77-Acta 3,N 897,Bl.3.
- 176. А.М.Коллонтай. Из моей жизни и работы. Воспоминания и дневники.-М., 1974.-С.117.
- 177. Там же.-С.121-122.
- 178. Там же.-С.123.
- 179. Karl Liebkecht. Eine Biographie in Dokumenten.-S.201-202.
- 180. Ibid.-S.202-203.
- 181. DZA Merseburg. Min. des Innern. Rep.77,Tit.46,N 40,vol.1,Bl.
- 182. Ibid. Bl.130.
- 183. См. Vorwärts, N 197 vom 23. August 1908.
- 184. DZA Merseburg. Min. des Innern.Rep.77,Tit.46,N 40,vol.1,Bl.
- 185. Ibid. Bl.35, 39 u.a.
- 186. Ibid. Bl.76.
- 187. Karl Liebkecht. Eine Biographie in Dokumenten.-S.204.
- 188. Ibid.-S.205.
- 189. См. А.Коллонтай. Отрывки из дневника 1914 г.-Ленинград, 1924.-С.21-22.
- 190. См. Л.М.Гинцберг. Карл Либкехт о Великой Октябрьской социалистической революции и задачах германского рабочего движения.-Жагодник германской истории.1978.-М.,1981.-С.129-137.
- 191. См. Reisberg A. Liebkechts Rede in der Sowjetbotschaft 1918.-Beiträge zur Geschichte, 1973.-N 6.
- 192. Памяти Карла Либкехта и Розы Люксембург.-М., 1929.-С.21.
- 193. См. А.Либкехт о Советской России (Найденная стенограмма речи на Учредительном съезде КПГ). Публикации Л.М.Гинцберга и Л.С.Дребкина.-Жагодник германской истории.1978.-М., 1977.-С.236.

ДІВКИ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ЛУЖИЧАН В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

На протязі багатьох століть сербо-лужицани являють собою єдину народність. Специфіка народності полягає насамперед в її положенні - це "слов'янський острівок" в "німецькому морі". Тому ця народність має притягучу силу для багатьох поколінь європейців.

Крах самодержавства і як результат цього - соціально-економічні зміни, привели до появи в сорабістиці нової марксистської школи істориків, яка спочатку існувала спільно з іншими науково-історичними течіями і методологіями. Аналіз існуючих публікацій, присвячених історії сербів-лужицан, дозволяє виділити наступні етапи в історії становлення радянської сорабістики.

Перший період - це 1917 - перша половина 30-х років. Формується марксистська сорабістика, при цьому спочатку паралельно функціонують різні методологічні підходи в оцінці історичних явищ. Наступний етап радянської сорабістики охоплює другу половину 30-х років і до закінчення другої світової війни. Вибір тем досліджень диктувався їх політичною і науковою актуальністю. Після закінчення Великої Вітчизняної війни і до початку 60-х рр. спостерігається розширення досліджень з історії. На початку 60-х років поліпшуються умови і сорабістичних досліджень. Головна увага вчених зосереджується на соціально-економічних проблемах, досліджуються становище народних мас та класова боротьба. Але на середину 80-х років виявилось звуження проблематики вітчизняних досліджень порівняно із зарубіжною історичною наукою.

З 1965 р. в сорабістиці спостерігається більш конкретний підхід до немарксистської історіографії, активний пошук нових методів і оцінок історичних явищ.

Після революції 1917 р. першою книгою з елементами історії сербів-лужицан була праця М.Любавського "История западных славян". Книга стала підсумком багаторічної роботи славіста. Перинктивним етносу М.Любавський оцінює песмістично: "Полабське слов'янство закінчить своє національно-історичне існування".¹ Головною причиною германізації лужицан М.Любавський вважав відсутність в них власної державності і зв'язаних з цим поняттям інститутів.²

Надалі радянські історики, на жаль, мало приділяли уваги

ослабітніці, особливо в 20-ті роки. Причиною цього стала відсутність нових наукових кадрів, ряд представників дореволюційної науки виїхали за кордон.³ Академічна наука в цей час віддає перевагу філологічним дослідженням.⁴ Найбільш змістовною, з точки зору нашої теми, публікацією цього періоду була стаття Д.Зелена, яка з'явилася в 1932 р. в журналі "Советская этнография".⁵ Вчений висвітлює становище та перспективи сорабістики в дусі однієї інтерпретації історії, вважаючи, що ряд "праць являють собою буржуазні праці, які не тільки чужі нам за своєю методологією, але й часто спрямовані проти СРСР".⁶

На початку 30-х рр. радянська сорабістика була представлена перш за все і майже виключно Академією наук.⁷ На сторінках академічних "Трудов" в 1934 р. були опубліковані статті трьох радянських сорабістів - Б.Ляпунова, К.Пушкаревича і В.Корабльова.⁸ Ціх статтях "знайшла відображення історія лужицько-російських відносин початку ХІ ст., особливо історія видання Російської Академією наук словника А.Лужи".⁹

Новий етап радянської сорабістики по часу співпадає з посиленням зацікавленості лужичанами в зв'язку з посиленням загроз німецької агресії і особливо з ростом симпатії до слов'ян в період війни. Першою працею цього періоду, присвяченою суспільно-науковому статусу слов'янської народності в Німеччині, стала редакційна стаття в журналі "Советская этнография".¹⁰

Перед війною вийшла праця А.Селищева про західнослов'янські мови,¹¹ в якій розглядаються особливості лужицьких мов і їх діалектів.

Початок Великої Вітчизняної війни стимулював появу ряду праць з історії середньовіччя полабсько-лужицьких слов'ян. Лужичанська історія розглядалась виключно як історія вікової боротьби проти німечування. Оцінюючи історичні події минулого Лужиці, вчені в методиці дослідження використовували окремі положення слов'янської філії.

Більшість праць з середньовічної історії сербів-лужичан були написані М.С.Державіним і Н.Н.Граціанським.¹² Методологічний та фактичний рівень публікацій був невисоким і носив скоріше політичний, ніж науковий характер, тому вони й займають окреме місце в історичній науці про лужичан.

Практично всі славісти відзначали наявність у полабських слов'ян племінного союзу в період їх завойовання німецькими фео-

дами, що стало головною причиною поразки слов'ян від більш організованих "в політичному і військовому відношенні" німців.¹³ З 1945 року починається новий етап розвитку радянської сорабістики. Після війни в радянській історіографії однією з перших з'явилася праця А.Банкевича, чи не перша спроба видання бібліографічного матеріалу з історії і культури лужичан.¹⁴ Не дивлячись на допущені помилки, неточну періодизацію становлення лужицької літератури, В.Банкевич привернув увагу славістів до вивчення проблем сорабістики. Найбільш фундаментальною працею про лужицьких сербів в цей час стала дисертація М.І.Семиряги, захищена ним при Інституті етнографії АН СРСР в 1953 р.¹⁵ Пізніше в 1955 році дисертація була видана окремою монографією.¹⁶ Автор використовує не тільки спеціальні наукові дослідження дореволюційних і зарубіжних дослідників, але й свої власні спостереження, зроблені ним під час перебування на Сході Німеччини в 1945-1950 роках.¹⁷ Це дало змогу автору особисто познайомитися з етнографічними можливостями народності, прослідкувати позитивні зміни, які відбувалися в культурному житті сербо-лужичан в зв'язку з офіційним визнанням їх національних прав.

З другої половини 50-х років починає здійснюватися широкий науковий обмін і зв'язок між сорабістами Радянського Союзу і США. На сторінках журналу "Славия" своїми враженнями про знайомство з лужичанами, їх етнографією, столицею - містом Бауценом поділилися М.Арбат та М.Мироненко.¹⁸

З 60-х років важливою проблемою для радянських сорабістів стало вивчення середньовіччя Лужиці, особливо раннього. Публікувалися праці про полабських слов'ян, визначається їх місце в системі міжнародних відносин УІІ-ХІІ ст. Зростає інтерес до даної проблеми пояснюється полемікою між представниками марксистської та немарксистської школи про місце слов'ян в системі розвитку спільноєвропейських цінностей. Так, В.С.Завчук пише, що підхід до полабсько-лужицької історії здійснювався "з прагматичних позицій".¹⁹ Автор підкреслює, що переюдою на шляху виникнення лужицької державності стала феодална знать, яка завдала "посягання на владу" князя.²⁰ Другий дослідник Л.П.Мартєва також робить висновок про спільність історичного процесу у лужицьких сербів, підкреслює, що "в середовищі лужичан мали місце ті ж закономірні зміни в соціальній структурі, що і у сусідніх народів, слов'янських і неслов'янських".²¹ Далі дослідниця звертає увагу на

деякі моменти економічного розвитку сербів. Вона пише, що германізація лужицян супроводжувалась обмеженням їх національних і юридичних прав, "були випадки, коли лужицькі серби переселялися в інші місця".²² Там не менше, практично всі дослідники, на відміну від сорабістів дореволюційного і радянського періоду (до 60-х років), говорять про феодальну експлуатацію як лужицьких, так і німецьких селян.

На початку 60-х років в сорабістиці відбуваються зміни, які полягали в переході від історико-опієсових праць до аналітичних публікацій. Так, якщо дореволюційні вчені констатували відсутність у сербів-лужицян інтересу до Реформації в Німеччині, то Л.П.Далтева, К.К.Трофімович, В.С.Владиміров,²³ характеризуючи становлення народу в період пізнього феодалізму відзначають, що "на сербах в тієї ж мірі, як і на німецькому населенні, відбулися всі наслідки Реформації". Однак, вони виділяють особливості "виступів сербо-лужицьких селян в 1525 р.", яка полягає насамперед в "ізоляваності" їх руху.²⁴

І все ж можна стверджувати, що історія сербського середньовіччя достатньо слабо відображена у вітчизняній історіографії із-за відсутності комплексних узагальнюючих праць. До цього часу немає жодної праці з середньовічної медієвістики, яка б носила монографічний характер. А.І.Мітряев охарактеризував стан вітчизняної сорабістики наступними словами: "Лише деякі питання історії лужицьких сербів розглядаються радянськими істориками, та ті лише в науково-популярному плані".²⁵ Серед причин можна виділити проблему наукового обміну, який був ускладнений в умовах відносної ізоляваності радянської історичної науки. Як наслідок, документи і джерела по середньовіччю та інших періодах, що зберігаються в інституті лужицького народознавства, були ізолювані від широкого кола дослідників, і по сьогодні у вітчизняній сорабістиці немає досліджень про вплив тридцятирічної (1618-1648) та наполеонівської воєн на соціально-економічний та культурний розвиток лужицян, про проблеми германізації, стан і характер селянського і ремісничього побуту сербів. Навіть та не популярна в дореволюційній сорабістиці тема як участь сербо-лужицької народності в революції 1848 р. висвітлена лише в працях істориків НДР. Правда, окремі моменти подій 1848-1849 рр. лужицькій території зустрічаються в працях К.І.Трофімовича і Л.П.Далтева.²⁶

Характеристика соціального складу лужицького етносу в період національного відродження привертає увагу різних вчених. Самі рідкість полягає практично в повній відсутності лужицького де-

мографії, тобто бази для виникнення національної буржуазії. Тому, головним джерелом інтелігенції стало різноманітне середовище. Це дозволило славістам стверджувати, що "сербо-лужицьке відродження мало особу справу групи інтелігентів-ентузіастів".²⁷ Вказівка деяких аспектів класового складу сербо-лужицького населення, стан селянства, міських мас привело до висновку про зв'язок між боротьбою за національне визволення та боротьбою за соціальне перетворення. Л.П.Далтева про соціальну структуру сербо-лужицького суспільства пише: "Серед лужицьких сербів не було ні сімки великої, але й середньої буржуазії", тому причиною відродження стали "фактори зовнішні".²⁸

Сербів в період імперіалізму, історія народності в міжвоєнний час, роки фашизму залишилися практично не висвітленими в радянській сорабістиці, не дивлячись на те, що на цей час випало виникнення організації лужицьких сербів "Домовина", "Беймаршанська республіка", антинародна політика фашистської Німеччини, яка проголосила лужицян "німцями, які розмовляють по-сербськи".²⁹ Не винесено за межі і тема взаємовідносин німецького робітничого руху з сербським, а також участь лужицян у загальнодемократичному русі в умовах внутрішньої реакції.

Після перемоги над фашизмом та утворення НДР починається новий етап в історії сербів, який характеризується визнанням їх національних прав і закріплення їх в законі, а потім і в конституції республіки.³⁰ Тим не менше, наукових публікацій і статей з сучасної історії лужицян дуже мало.

Серед причин відставання сучасної сорабістики можна виділити слабку інформативність та малу кількість джерел, введених в науковий обіг. Крім цього, обмеження в тематиці досліджень в історії лужицян негативно впливали на розвиток науки. В цих умовах більшість славістів віддавали перевагу проблемам сербської історії періоду феодалізму і капіталізму.

Окремі відомості про участь сербів "в соціалістичному будівництві в НДР" знаходяться в довідниках та енциклопедіях.³¹ Характерна для марксистської історіографії тема "процесу злиття інтересів народності з інтересами всього населення НДР".³²

Практично всі статті та публікації підкреслюють досягнуті успіхи в галузі освіти та культури,³³ чому, як справедливо вважають вчені, "сприяла законодавча політика керівництва НДР".³⁴ З цієї точки зору цікава стаття В.Фоміна "Боротьба КПН і ССНН

за вирішення сербського національного питання на етапі антифашистсько-демократичної революції".³⁵

Окремі методологічні підходи славіста не витримали критичного часу. В.Фоменко пише: "Важливі положення марксизму-ленінізму та практика вирішення національного питання в СРСР це раз підтвердила історія на прикладі проживаючої в НДР національної меншості - лужицьких сербів".³⁶ Але фактичний матеріал, наведений згодом, являє собою певну наукову цінність, дозволяє оцінити прагматичну сторону діяльності ОБПН до визнання національних лужицьких прав.

Накопичені історичні знання про минуле і сучасне лужичан потребували систематизації, значення місця та перспектив сорабістики в слов'янознавстві. Це призводить до появи історіографічних праць, присвячених вивченню сербо-лужицької історії. Їх умовно можна поділити на два напрямки: перший - праці з історіографії, присвячені дореволюційній сорабістиці; і другий - аналіз праць про лужичан, виданих в радянський час. В загальному історіографічному обсязі значне місце посідають праці, присвячені проблемам полабсько-лужицького слов'янознавства. Причиною, яка стимулювала появу ряду праць з цього періоду стала необхідність "відтворити дійсну історію слов'янських племен та середньовічну історію сербської меншості в НДР".³⁷ Крім цього, рання історія полабсько-лужицьких слов'ян стала предметом дискусій між істориками-марксистами і немарксистами. Підвести підсумки цієї дискусії повинна була стаття В.С.Савчука "Деякі питання економічного розвитку полабських слов'ян в працях істориків НДР". Визначившись на аналізі публікацій славістів НДР, автор робить висновок: "Вивчення господарської діяльності самої західної гілки слов'ян дозволило німецьким історикам-марксистам підтвердити, що економічне життя полабів було дуже багатогранне. Таким чином, відкидається твердження буржуазних вчених про те, що еволюція економіки була лише результатом німецького впливу".³⁸ В.С.Савчук написав і ряд історіографічних праць, присвячених проблемам середньовіччя полабсько-лужицьких слов'ян. Тієї ж проблемі, аналізу праць з методології полабських слов'ян, присвячена публікація Л.П.Лалтєвої.³⁹ Вона аналізує праці дореволюційних російських сорабістів, відзначає їх успіхи і значний внесок, але вказує і на недоліки: "слабкість цієї історіографії - ідеалістичний підхід до методологічних проблем, слов'янофілізька тенденційність".⁴⁰ В 1974 р. Л.П.Лалтєва вперше в радянській історіографії надрукувала стат-

тю, присвячену безпосередньому розгляду дореволюційної літератури про лужицьких сербів.⁴¹ В ній аналізуються роботи, присвячені лужицьким сербам взагалі, а також окремим проблемам минулого народності.⁴²

В 1985 р. на сторінках журналу "Letopis", який видавався Інститутом серболужицького народознавства, була надрукована стаття угоргородського історика професора Г.В.Павленка,⁴³ в якій вчений розглянув праці як дореволюційних, так і радянських сорабістів. Автор відмічає внесок в сорабістику І.І.Срезневського, що "першим познайомив Росію з історією та культурою лужицьких сербів".⁴⁴ Тематика статті присвячена радянській науці з історії сербів, її стану, являє собою одне із перших досліджень з даної теми. Крім того, автор розглядає участь вчених та публіцистів у вивченні історії та культури лужичан, аналізує наукову діяльність львівського та угоргородського сорабістичних центрів.⁴⁵ Професор Г.В.Павленко також виступив з повідомленням на X (1985 р.) і XI (1988 р.) міжнародних славістичних конференціях (X-а в Харкові, XI-а - в Мінську), які були присвячені І.І.Срезневському як досліднику історії та культури лужицьких сербів та Я.А.Смольяру і його місцю в серболужицькому національному відродженні.⁴⁶

В 70-ті - першій половині 80-х рр. з'являється література, в якій розглядалися проблеми наукових, культурних зв'язків та контактів між Росією та Лужицею. Перебування у сербів-лужичан І.І.Срезневського, його дослідницької діяльності присвятив свою працю А.В.Криков.⁴⁷ Підсумком вивчення архівних матеріалів стала стаття Л.П.Лалтєва "Професор Московського університету С.М.Бодянін та його зв'язок з лужицькими сербами",⁴⁸ де вона відзначає великий внесок московського вченого "в розвиток слов'янознавства в Росії" та в розповсюдженні ідеї слов'янської солідарності у лужицьких сербів".⁴⁹ Над проблемою наукових зв'язків також працювали М.В.Нікуліна,⁵⁰ В.Г.Шейнман та Л.П.Лалтєва. Особливі працятели свої дослідження перебування царського чиновника В.Тимковського за кордоном, зокрема в Лужиці.⁵¹

Таким чином, сорабістика як і вся історична наука, відчуває труднощі, які полягали насамперед в "тискові на історичну науку політичної ідеології та партійно-державного апарату".⁵² Тому не дивлячись на успіхи у вивченні минулого серболужицької народності, в радянській сорабістиці практично відсутні дослідження по середньовіччю лужичан, Реформації, історії етносу періоду нафтерівської та феєвської Німеччини, участі лужичан у діало-

воєнній відбудові Німеччини, а також участі в політичному та суспільному житті НДР. Заложити ці прогалини - першочергове завдання вітчизняної сорабістики.

Л і т е р а т у р а

1. Любавский М.И. История западных славян.-М., 1918.-С.84.
2. Там же. - С.36.
3. Після революції 1917 р. з Росії виїхало ряд вчених-сорабістів - А.Л.Погодін, В.А.Францев та ін.
4. Логачев К.И. Советское славяноведение до середины 30-х годов//Советское славяноведение.-1978.-№ 5.-С.92.
5. Зеленин Д. Современное изучение славянства в Западной Европе//Советская этнография.-1932.-№ 9.-С.98-124.
6. Там же. - С.98.
7. Логачев К.И. Советское славяноведение до середины 30-х годов. - С.91.
8. Липунов В.А. Д-р К.Э.М.Лука//Труды Института славяноведения АН СССР.-М., 1934.-Т.П.-С.261-270; Пушкаревич К.А. Записки ученых членов Сербо-лужицкой Матицы//Там же.-С.293-309; Кордез В.Н. Э.М.Лука в его письмах к русским ученым//Там же.-С.271-291.
9. Revlenko G.V. Geschichte und Kultur der Sorben im Blickfeld der Russischen und Ukrainischen Historiographie und Publizistik des 19 und 20 Jahrhunderts//Letopis RB.-N 32/1. - 1985. - S. 72.
10. Славяне в Германии//Советская этнография.-1937.-№ 4.-С.212-213.
11. Селищев А.М. Славянское языковедение. Лужицкие сербы.-М., 1941.-Т.1.-С.220-270.
12. Див. Грацианский Н. Заальбские славяне в борьбе с немецкой агрессией в X-XII в.//Исторический журнал.-1942.-№ 8.-С.37-40; Дото К. Фашистская фальсификация истории немецкой агрессии за Эльбу//Ученые записки МГУ.-1945.-Вып.81.-С.118-136; Державин Н.С. "Дранг нах Остен".-Томск, 1944.-19 с.; Дото Беконья борба славян с немцами захватчиками.-М., 1943.-3 с.
13. Грацианский Н. Заальбские славяне... - С.30; Державин Н. Векован борба... - С.20-21.
14. Банкевич Э. Лужицкани/Отд.оттиск//Советская этнография.-М., 1947.-С.277-284.
15. Семиряга М.И. Лужицкани. Историко-этнографическое исследование.

- ние: Автореф.дис...канд.истор.наук.-М., 1953.-21 с.
16. Семиряга М.И. Лужицкани.-М.-Л., 1955.-196 с.
17. Там же.-С.8.
18. Арбат В. В городе лужицкани//Славяне.-1958.-№ 12.-С.32-33; Мироненко А. Наремени в Лужицком крае//Славяне.-1955.-№ 7.-С.50-51.
19. Савчук В.С. Проблема раннего города полабско-прибалтийских славян в современной немецкой историографии//Средневековый город.-Саратов, 1981.-Вып. 6.-С.113.
20. Там же. - С.115.
21. Липтева Л.П. Обобщающий труд по истории лужицких сербов//Вопросы истории.-1980.-№ 3.-С.163.
22. Там же.-С.162.
23. Див. слідуючі праці: Липтева Л.П. Обобщающий труд...-С.164; Трофимович К.К. Нариси з історії сербо-лужицької літературної мови.-Львів, 1970.-С.6; Эйне А., Владислав В. Лужицкани//Вопросы истории.-1972.-№ 2.-С.216-220.
24. Липтева Л.П. Обобщающий труд... - С.164.
25. Андриев А.И. Изучение в украинской советской историографии средневековой истории зарубежных славян (1917-1967)//Славянская историография и археология. 66 статей.-М., 1965.-С.16.
26. Див. слідуючі праці: Трофимович К.К. Национальный дух лужицких сербов і формування мови//Українське слов'язнознавство.-1975.-Вып.11.-С.45-46; Липтева Л.П. О национальном возрождении у лужицких сербов.-М., 1972.-С.99-100.
27. Мильников А.С. Лужицкие сербы в эпоху перехода от феодализма к капитализму.-М., 1963.-С.20; Трофимович К.К. национальный дух лужицких сербов...-С.43-48.
28. Липтева Л.П. О национальном возрождении у лужицких сербов.-С.99-100.
29. Семиряга М.И. Лужицкани.-С.46-49.
30. Конституция ГРД.-Дрезден, 1968.-С.22-33.
31. Лужицкани. СбЗ.-Т.8.-С.804; СЗ. Изд.3-ье.-Т.13.-С.50-51; Лужицкани//Народы мира. Историко-этнографический справочник.-М., "Советская энциклопедия", 1968.-С.260-261.
32. Липтева Л.П. Обобщающий труд по истории лужицких сербов.-С.167.
33. Див. слідуючі праці: Молдавский Д. Путешествие в город Саяуца//Звезда.-1977.- № 10.-С.156-162; Подкшичников А. Лужицкани//Правда.-1973, 2 червня.

34. Трофимович А.К. Биво Циж. НДР і лужицкі серби//Українське слов'янознавство. Історія.-Вип.4.-1971.-С.151-153.
35. Хоменко В. Борьба КПГ и СДП за решение сербского национального вопроса на этапе антифашистско-демократической революции//Новая и новейшая история.-Саратов, 1973.-Вип.1.-С.34-35.
36. Там же.-С.94.
37. Савчук В.С. Некоторые вопросы экономического развития наших славян в работах историков ГДР.-С.25.
38. Там же.-С.43.
39. Лаптева Л.П. Проблема германизации полабских и балканских славян в русской дореволюционной историографии//Международные отношения в Центральной и Восточной Европе и их историография.-М., 1966.-С.171-191.
40. Там же.-С.191.
41. Лаптева Л.П. История и этнография лужицких сербов в русской дореволюционной литературе//Общественно-политические движения в Центральной Европе в XIX - начале XX вв.-М., 1974.-С.364-386.
42. Там же.-С.364-365.
43. Pavlenko G.V. Geschichte und Kultur der Sorben...//Letopis. V. V.-N 2/1.-1985.-S.66-77.
44. Ibid.-С.71.
45. Ibid.-С.74-77.
46. Павленко Г.В. Срезневский - исследователь истории и культуры лужицких сербов//Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма//X Всесоюзная научная конференция историков-славистов. 30 января-1 февраля 1985 г. Тезисы докл. и сообщ.-Харьков, 1985.-С.226-227; того ж. Я.А.Смолляр и сербо-лужицкое национальное возрождение XI всесоюзная научная конференция историков-славистов. 27 января-29 января 1986 г. Тезисы докл. и сообщ.-Львов, 1986.-С.10-11.
47. Кршков А.В. І.І.Срезневоўскі і сербо-лужычань//Народна гісторыя та этнографія.-1975.-№ 5.-С.66-70.
48. Лаптева Л.П. Профессор Московского университета О.М.Бодянский и его связь с лужицкими сербами//Вестник МГУ.-Серия История.-1983.-№ 6.-С.30-39.
49. Там же.-С.39.
50. Никулина М.В. Первые научные путешествия в славянские земли и их роль в истории русского славяноведения//Ученые записки Тартуского государственного университета.-Тарту, 1981.-Вип.537.-С.75-80.

51. Лаптева Л.П., Лаптева Л.П. Дискуссия по поводу характера движений и их автора В.Тимковского//Letopis.-R.V.-1985.-№ 2/1.-С.99-107.
52. Ковальченко И.Д. Некоторые вопросы методологии истории//Новая и новейшая история.-1991.-№ 5.-С.3.